

is megmutatja. Patriotizmusának származási helye – Pilinszky szavával élve – a botrány, a huszadik század botránya. Ami egyáltalán nem ellentmondás. Kornai olyan független ember, aki néhány eszement antiszemita őrvjögése miatt nem hagyja magát eltéríteni az európai kultúra nagy humanista áramától. Még akkor sem, ha ezek gyilkossággal, jogfosztással és közönséges rablással pecsételték meg a magyar történelemben egy egész korszakot, és a családját sem hagyták ki a gyilkosság, a jogfosztás és a közönséges rablás történetéből. Függetlenségének származási helye a huszadik század hiú szociális reménye, amelyhez éppen az európai kultúra nagy szerzetesi és kritikai áramához való ragaszkodás vezette el. Mikor is az egyenlőség eszméjétől tette függővé az életét.

A művek megszületésének folyamatával, nem minden pedagógiai szándéktól mentesen meséli el, hogy a feladott szellemi függetlenség miként visszaszerezhető a történelemtől, s a hazához való ragaszkodás miként nem elveszíthető. A szellemi függetlenség Kornai szemében egyáltalán nem megfellebbezhetetlen önérték. Szellemi függetlensége érdekében elkövetett erkölcsi vétségeit sem rejti el, és nem is mentegeti. De nélküle, mármint a szellemi függetlenség nélkül, a józan ész és az ésszerű cselekvés napi szükséglete egy emberi társadalomban nem fenntartható, s ezért a magyar demokrácia jobbléte érdekében még nagyobb adag sem ellenjavallt belőle. Hiánya a pusztító.

Laurent Stern

TRAGIKUS DILEMMÁK? PISZKOS KEZEK?*

Vitatni akarom ezt a könyvet, nem méltatni. Méltatást az átlagos filozófia érdemel, a jó filozófia megérdemli, hogy érdemben megvitassák.

Megjegyzéseimet ellenvetéssel kell kezdenem. A magyar és a német nyelv nem tesz különbséget az isten és az ember ellen elkövetett vétkek között. A vallás keretein belül használt „bűn”, illetve „Sünde” fogalma összemosódik a törvényellenes tettek fogalmával. Az angolszász és a francia nyelvhasználat élesen megkülönbözteti a „sin” és „crime”, illetve a „péché” és „crime” fogalmait. Vallási kontextusban „original sin”-ről vagy „péché originel”-ről beszélünk; az „original crime” vagy „crime originel” értelmetlen volna. (A regényt ismerő olvasó megfontolására bízom, hogy – az orosz eredetitől függetlenül – melyik címet tartja a legszerencsésebbnek: BŰN ÉS BŰNHÖDÉS, SCHULD UND SÜHNE, CRIME ET CHÂTIMENT, CRIME AND PUNISHMENT?) Fichte szóhasználata is kérdéses: vajon amikor a *vollendete Sündhaftigkeit*-ről írt, vallási (tehát ember és isten közötti) vagy ember és ember közötti erkölcsi problémára gondolt? Hebbel talán mondhatta, amire Lukács gondolt – „és hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”¹ –, hiszen ő még hitt a valláson és istenen alapuló erkölcsi világréndben. Hume, Kant és Nietzsche utódai azonban már nem hisznek

* Kis János: A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA (Irodalom Kft., 2004) margójára.

benne. Lukács már nem hitt ilyen világrendben. Próbáljuk a Hebbel-idézetben az „isten” szót a „történelem”, az „osztályharc” vagy bármilyen hasonló vallásmentes szóval helyettesíteni, s az idézet minden hatásosságát elveszti. Ha ez így van, akkor mi értelme a bűnösségre (akár teljes, akár nem teljes bűnösségre) hivatkozni? Ilyen fogalom nem létezik a vallás keretein kívül vagy egy vallással átítatott és ezáltal garantált erkölcsi világrenden kívül.

Kis János könyvében megakadtam, amikor olyan erkölcsi problémáról beszél, amelylyel kapcsolatban élethű átgondolásra volna szükség. Ez nem mindig szükséges, amikor ismeretelméleti problémákról értekezünk, erkölcsi problémákkal kapcsolatban azonban az élethűség nem mellőzhető. Az olvasó elnézését kérem, ha túl részletesen magyarázom, mire gondolok. Először a kiszolgáltatottságot kell megértenünk.

Ha manapság demokrata jogállamban egy útonálló rám tör, és *pénzt vagy életet* követel, akkor a pénzemet odaadom neki annak reményében, hogy az életemet megkíméli. De vannak elvetemült gonosztevők, akik a rablás után még ilyenkor is képesek gyilkosságra. Kiszolgáltatottnak érzem magam, és az adott körülmények között nem tehetek mást: hagyom magam kirabolni. A kiszolgáltatottság azonban ilyenkor csak részleges. Mindketten tudjuk, hogy törvényellenes és számon kérhető tettről van szó. A gonosztevő attól fél, hogy tettét számon kérik, a kiszolgáltatott pedig attól, hogy a gonosztevő még akkor is meggyilkolja, ha követelésének eleget tesz. A gonosztevő abban bíz, hogy a számonkérés órája nem fog bekövetkezni; a kiszolgáltatott pedig abban, hogy a számonkérés lehetősége el fogja riasztani a gonosztevőt a gyilkosságtól. Az ilyen megfontolások közhelynek számítanak a demokrata jogállamokban.

Kis Jánosnak és Bernard Williamsnak a morális dilemmákkal és pizkos kezekkel kapcsolatban felhozott példái azonban – melyekről később még beszélni fogok – nem demokrata jogállamokban játszódnak le. Az élethűség megköveteli e körülmény teljes tisztázását: nem jogállamokban a kiszolgáltatottak teljesen vagy majdnem teljesen kiszolgáltatottak. (Nemsokára kiderül, mi a különbség a kettő között.) Aki teljesen kiszolgáltatott, semmilyen bizonyosságra nem számíthat. Pontosabban: a teljesen kiszolgáltatott embernek csak egyetlen bizonyossága van, nevezetesen, hogy nincsenek bizonyosságok. Kis János példájában egy SS-orvos a megsemmisítőtáborban ajánlatot tesz egy anyának, hogy válasszon két gyermeke között. A szerző ezt írja (169.): „*Miután Sophie döntött, az egyik gyerek esélye tovább nő a bizonyosságig, a másiké nullára zuhan.*” Ilyenfajta bizonyosságok a teljesen kiszolgáltatott ember számára nem léteznek. Az élethűséget nem lehet itt helyettesíteni azzal, ami csak úgy fest, mintha élethű lenne. Ez magyarázatra szorul.

Giccsesnek nevezünk egy olyan alkotást, amely úgy fest, mintha élethű lenne, de nem az. (Giccses például egy műanyagból készült padló, amely úgy fest, mintha tölgyfa padló volna.) Olyan leírás vagy regény a holokausztról vagy a megsemmisítőtáborokról, amely a foglyok teljes kiszolgáltatottságát figyelmen kívül hagyja, giccs-, illetve ponyvairodalomnak számít. A naiv vagy szentimentális olvasó az ilyesmibe könnyen belehelyezkedik és beleképzelemagát. Elérzékenyül, és miután kisírta magát, azon töpreng, vajon ő mit tett volna ilyen körülmények között. Már a kérdésfeltevés is rossz. Mielőtt azon gondolkodunk, mit tettünk volna, azon kellene gondolkodnunk, mi történt ebben a környezetben? És ha ekkor a teljes, mindent átváltoztató és végletes kiszolgáltatottság nincs állandóan szemünk előtt, akkor akármit mondunk, zagyaságot hangoztatunk. Megsemmisítőtáborokban a gonosztevők nem törvényellenesen, hanem a fennálló törvények értelmében cselekedtek; tőlük csak az elégtelen könyörte-

lenség volt számon kérhető. Az emberiség ellen elkövetett gonosztett fogalma sem a gonoszttevők, sem az áldozatok elméjében nem merült fel. Aki ilyen gonoszttevő hatalmában találja magát, annak egyik legfontosabb meggondolása, hogy miként tudná a következő perceket vagy órákat túlélni. Percekben és órákban, de nem napokban számol. (Ha például a megsemmisítőtábor környezetében túléli a másnap reggeli *Zählappelt*, akkor pusztá élete bizonyíték arra, hogy még egy csatát megnyert. Személyes megváltásra nem számíthat, a közös megváltás esélye pedig a térképről olvasható le: csak abban reménykedhet, hogy sikerül addig életben maradnia, amíg a német birodalom semmivé zsugorodik össze. Feltéve persze, hogy a gonoszttevők ezt a megváltást már nem képesek megghiúsítani.)

Ártatlannak és tudatlannak számít, aki ezt nem érti. Néhány évvel fiatalabb barátom például, aki csak leírásból ismerte a munka- és megsemmisítőtáborok világát, egyszer ezt találta mondani: „én bizony nem lettem volna hajlandó rabszolgaként dolgozni egy náci fegyvergyárban”. Hány percig maradt volna életben a kényszermunka megtagadása után? Erre a kérdésre persze már nem tudott válaszolni. Aki soha nem volt teljesen kiszolgáltatott, az igyekszik válaszolni arra a kérdésre, hogy ő vajon mit tett volna a munka- és megsemmisítőtáborok világában. Erre azonban senki nem tud és nem is tudhat választ adni. Még az sem, aki egyszer már keresztülment ilyesmin. Amikor a rendezett körülmények között élő ember – legyen gyáva, átlagos, hősies, szent vagy gonosz – teljesen kiszolgáltatottá válik, radikálisan megváltozik. A történetek után a demokrata jogállamokban élőknek azon spekulálni, hogy ők vajon mi mindent tettek volna jobban, üres játszma. A megsemmisítőtáborban teljesen kiszolgáltatott ember rosszabb helyzetben van, mint akit kínpadra feszítenek. A kínzás áldozatának az öngyilkosság lehetősége kecsegtető megoldás – ezáltal talán megghiúsítja ellenfele terveit. A megsemmisítőtáborban teljesen kiszolgáltatott ember viszont még öngyilkossághoz sem folyamodhat. Csak nem akarná saját magát és önkéntesen ugyanazt az ítéletet végrehajtani, mely ellenfelének eddig nem sikerült!

Kis János nagyon jó filozófusok társaságában találja magát, amikor William Styron *SOPHIE VÁLASZT* című regényéből átvett egy példát. Ordináré ponyvaregénynek tartottam ezt a túl hosszú könyvet, amikor több mint huszonöt évvel ezelőtt a kezembe került. Alaposan tévedtem! Akkor nem olvastam el, ma pedig csak a kötelességtudás készítetett arra, hogy elolvassam. Meglepett azonban, hogy a nem éppen elsőrangú amerikai regényíró jobban értette a megsemmisítőtáborok világát, mint a kitűnő magyar filozófus. Az élethűség megteremtése érdekében Styron Sophie-ja tényleg buzgó katolikus. Ezt Kis János is megemlíti, de nem tartja állandóan szem előtt. Fontosabb azonban, hogy a Mengele doktor után mintázott orvos – dr. Fritz Jemand von Niemand – katolikus pap akart lenni, mielőtt apja tanácsára orvosi pályára ment. És végül az is fontos, hogy az orvosnak alkoholszága volt, amikor Sophie-nak előállt az ajánlatával.² A megsemmisítőtáborba belépő zsidó fogoly teljesen kiszolgáltatott, a nem zsidó azonban csak majdnem teljesen az. A közös vallás által garantált erkölcsi világerend legalább annyiban mentőövet nyújt neki, hogy az orvos ajánlatát komolyan veheti. Különösen, ha azt hiszi, az orvos ittassága arra vall, hogy nem jól érzi magát a halál angyalának szerepében. Miután azonban az ajánlatot legalább olyan mértékben komolyan vette, hogy választását az orvos tudomására hozza, ugyanolyan teljesen kiszolgáltatottá válik, mint a zsidó fogoly. Mint teljesen kiszolgáltatott, akármit mond vagy tesz, a következő pillanatokban azt kell mondanunk, hogy az adott körülmények közt a legjobbat választotta. Minden későbbi lelkifurdalása vagy önmarcangolása irraci-

onálisnak számít. Kis János szerint „akkor reagálunk jól a történetre, ha Sophie erkölcsi katasztrófáját nem meglepéssel nyugtázzuk, hanem osztozunk az asszony fájdalomában: »félelem és szánalom« a helyes válasz, nem megvetés”. (171.) Tiltakoznom kell: nem Sophie-nak van erkölcsi katasztrófája. Ha mindkét gyermekével a gázkamrába lép, vagy ha saját magát és legalább egyik gyereket megmenti ettől, Sophie választása erkölcsi szempontból vitathatatlan. Ki merné neki azt mondani, hogy helytelenül cselekedett? Ki merne hozzá félelemmel és szánalommal közeledni? Ilyen érzelmek csak a színházi közönségnek vagy az ANNA KARENINA olvasóinak körében otthonosak. A színházi előadás után van katarzisz. Auschwitz után nincs és ne is legyen. Ott csak az emberiség szégyenét és azok erkölcsi csődjét észlelhetjük, akik ezt lehetővé tették. Minden más meggondolás nem megértésre, hanem a bölcsekedés üresjáratára vall.³ Az egyetlen helyes válasz a minden szenvedély híjával lévő megértés, nem pedig a „félelem és szánalom”.

A kiszolgáltatottak körében is voltak azonban nehezen elfogadható és nehezen elutasítható ajánlatok. A belföldi tapasztalatok itt többet segítettek volna Kis Jánosnak, mint az egész külföldi szakirodalom ismerete. Példa lehet két házaspár története: öt kisgyermekkel és egy öregasszonnyal indultak útnak Budapestről, és nemsokára egy Auschwitz felé tartó vonaton találták magukat. Az öt felnőtt önként hagyta el Budapestet 1944 júniusában. Megvesztegettek néhány katonát, hogy segítsék őket Romániába menekülni. A katonák azonban csak eleinte voltak segítőkészek, rövid utazás után bekényszerítették őket egy Auschwitz felé induló vonatba. A felnőttek jól ismerték az auschwitzi protokollt, tehát pontosan tudták, mi vár ott rájuk. Az öregasszony azt ajánlotta a két fiatal házaspárnak, hogy bízzák rá az öt kisgyermeket, és ő fogja hozzátartozóinak nyilvánítani őket. Az egyik férfi perlekedni kezdett istennel és emberrel. Az öregasszony élesen rászólt: „Filozófus vagy, most gondolkodnod kell. Én öreg vagyok, engem biztosan nem hagynak életben. A gyermekeknek sincs semmi esélyük. Adjátok nekem a gyermekeket, így legalább nektek lehetőségetek lesz arra, hogy túléljétek a háborút.” Az egyik anya tiltakozott, nem akarta a gyermekeit az utolsó percekben magukra hagyni. Az öregasszonynak azonban sikerült meggyőznie mindkét anyát, s végül ő és a gyermekek együtt mentek a gázkamrába. (Három felnőtt túlélte a háborút, tőlük hallottam a történetet. A két fiatalasszonyból sokgyermekes anya lett a háború után.)

Érdeemes alaposan átgondolni a történetet. Ha a két család nem távozott volna önként Budapestről, nagyobb esélyük lett volna a háború túlélésére, mint miután távoztak. A túlélők és családtagjaik szemrehányást tehettek volna maguknak, miután ők szervezték meg az utazást. Soha nem tettek maguknak szemrehányást. A két anyának lelkifurdalásai lehettek volna, mert gyermekeiket a „legnehezebb percekben” magukra hagyták. Ilyen lelkifurdalásuk soha nem volt. A túlélők persze sajnálták, hogy nem tudták hozzátartozóikat megmenteni. De miután meg voltak győződve róla, hogy a legjobbat tették, amit adott körülmények között tehettek, mindenfajta önmarcangolást alaptalannak tartottak. Az auschwitzi protokoll ismerői 1944-ben tudták, amit a megsemmisítőtábor minden nem élethű ábrázolása elfelejt. Minden egyes gyermek anyjától, apjától és a többi felnőttől eltaszítva halt meg. Halálküzdelmükben a felnőttek egymás hátán felfelé kapaszkodtak; a gázkamrában a halottakat minden *Sonderkommando* gúla formában találta. A gyermekek a gúla legalján voltak. Talán még életben voltak, amikor a felnőttek agyontaposták őket. Aki Auschwitzról élethű leírás alapján akar bölcsekedni, annak ezt a képet nem szabad elfelejtenie!

Kis János egy alkalommal (170.) feltételezi, hogy „*az orvos perverz célja éppen az, hogy a zsidó anya árulja el az egyik gyermekét. Ki akarja élvezni, hogy a gyűlölt és megvetett faj egyedül fölötte hatalma nem pusztán külső hatalom. Bármit megtehet velük, és ami még ennél is nagyobb gyönyörűség, bárminek a megcselekvésére rá tudják venni őket*”. Mint említettem, nem zsidó anyáról van szó Styron könyvében. Továbbá, ha tényleg ez lenne az orvos célja, akkor ezt könnyebben is elérhetné: a gázkamra leselkedőnyílásán megbámulhatná és perverz módon élvezhetné a néhány óránként ismétlődő gúlaképződést.

Térjünk vissza a Hebbel-idézethez. Hebbel színdarabjának előfeltétele, hogy Judith hisz az isten és a vallás által garantált erkölcsi világrendben. (Nem felejthetjük el, hogy Judith Istenhez fohászkodik.) Ezért Holofernes meggyilkolása isten és ember ellen elkövetett bűnnek számít, még akkor is, ha ezáltal Izráelt ellenségétől megszabadítja. Hasonlóképpen, Agamemnón hisz a Zeusz és Artemisz által garantált erkölcsi világban. Ha nem hinne benne, akkor leányának feláldozása vagy az örület, vagy a gonoszság megnyilvánulásának számítana. A vallásba vetett hit Judith és Agamemnón esetében a tragédia előfeltétele. Az istenek által elhagyott világban ilyen tragédiák nincsenek.⁴ William Styron jól látta, hogy dr. Jemand von Niemand ajánlatát valamiképpen kapcsolatba kell hoznia egy erkölcsi világrenddel, már csak azért is, mert különben hihetetlen lenne, hogy egy SS-orvos lehetőséget ajánl a neki kiszolgáltatott fogoly egyik gyermekének megmentésére. Ezért alkotta mind Sophie-t, mind az orvost istenhívőnek.

Másképp áll a helyzet a Bernard Williams által kidolgozott történetben Jimről és az indiánokról: miután egy latin-amerikai kisvárosban a katonák falhoz állítanak húsz indiánt, kapitányuk elmondja Jimnek, hogy ki fogják őket végezni. El akarja rémíteni őket a kormányellenes lázadásoktól. Ha Jim, egy demokrata jogállamból származó híres vendég, hajlandó egyet agyonlőni közülük, akkor a többit szabadon engedi. Ha erre Jim nem hajlandó, akkor mindet meg fogják gyilkolni. Az indiánok könyörögnek Jimnek, hogy fogadja el az ajánlatot. Kis János így hasonlítja össze az orvos és a kapitány ajánlatát: „*Az SS-orvos azt akarja, hogy a zsidó anya vagy sorsára hagyja mindkét gyereket, vagy úgy bánjon az egyikkel, ahogy anya nem bánhat a gyerekével. A Kapitány azt akarja, hogy az amerikai fiatalember, aki azt a világot képviseli, mely emberi jogok nevében elítéli a katonai rémuralmat, vagy az összes túszt hagyja sorsára, vagy váljon a martalócok cinkosává az egyik túszt meggyilkolásában.*” (240.)

Mint említettem, az anya elhatározását vitathatatlanak tartom. Jim elhatározásának megvitatásához azonban hiányzik egy nagyon fontos meggondolás. Jim és a demokrata jogállamok védelmére nemcsak a hozzá közel állók, hanem a távoli indiánok is számítanak. A közel állók védelme nem ment föl a legtávolabbiak védelméről. Nietzsche szavával, a felebaráti szeretet, a *Nächstenliebe*, nem helyettesítheti a legtávolabbiak szeretetét, a *Fernstenliebét*. Az indián túsztok teljesen kiszolgáltatottak, a többi távoli indián pedig majdnem teljesen kiszolgáltatott katonai rémuralomnak. Mind a közeli, mind a távoli megérdemlik az emberi jogok védelmét. Ha Jim a martalócok cinkosává válik, akkor ezzel hatástalanítja a katonai rémuralom elítélését az emberi jogok nevében. Jim választásának tehát van egy politikai dimenziója is, melyet Kis János figyelmen kívül hagyott.

Bernard Williams példája azonban inkább megközelíti a politika erkölcsi problémáját, mint azok a példák, amelyek Sophie választásához közelebb állnak. Jogállamban a politikus soha nem teljesen kiszolgáltatott, még a teljesen degradált jogállamban

sem. A török szultán például selyemzsinórt küldött a vezírnek, ha az nem a megkívánt értelemben teljesítette a magas Porta akaratát. Hasonlóképpen, Sztálin legjobb magyar tanítványa jogosan rettegett attól, hogy őt fogják likvidálni, ha megakadályozza a volt elvtársai ellen indított koncepciók perék ítéletének végrehajtását. Önigazolásuk érdekében gondolhatták, hogy nem volt más választási lehetőségük. Önámítás az ilyen önigazolás. Demokrata jogállamban azonban a politikus egyáltalán nem kiszolgáltatott. Mindent nem tehet, de választási terepe eléggé kiterjedt ahhoz, hogy sok mindent megteheszen. Itt válik rendkívül fontossá az éles megkülönböztetés a vallás és az erkölcs ellen elkövetett bűn, illetve a demokrata jogállam törvényei ellen elkövetett bűntett között.

Felfüggesztjük az erkölcsi ítéletet, ha megbíráljuk az olyan ember választását, aki teljesen kiszolgáltatott. Ezért óhajt a politikus a kiszolgáltatottság lobogója alatt vezérekedni. Kétes figurák, mint Sharon és Arafat igyekeznek bennünket arról meggyőzni, hogy nincs más lehetőségük, mint az, amit éppen tesznek. A terroristák már gyermekkorukban megtanulták, hogy a rémtett csak az alternatíva hiányával igazolható. Az Egyesült Államok elnöke jelenleg arról akarja meggyőzni honfitársait, hogy miután majdnem teljesen a terrorizmusnak vannak kiszolgáltatva, indokolt az emberi jogok és a háborúban fennálló nemzetközi egyezmények legalább részleges felfüggesztése.

*

Tisztelem Kis János hozzájárulását a politika filozófiájához és működését a politikai arénában. A magyar olvasónak talán szokatlannak tűnik éles hangú kritikám. Mégsem tudom eltitkolni, hogy szerintem Kis János a tragikus dilemmák és a pizskos kezek megítélésében alapvető tévedés áldozata. Ha ilyen dilemmák és kezek egyáltalán léteznek, akkor szerepeljenek az erkölcsfilozófiai szeminárium vitáiban. A politikában ezek a fogalmak az önigazolást szolgálják. Már Lukács is és Sartre hősei is önigazolásként használták ezeket a fogalmakat. Ha önigazolásukat elfogadjuk anélkül, hogy megmondanánk, miért fogadjuk el, akkor feladjuk a politika erkölcsi kritikájának életképességét.

*

Nem tartom Lukács Györgyöt vagy a harmincas években a Szovjetunióban élő külföldi emigráció bármelyik tagját gyávának. Ugyancsak nem tartom gyávának sem a francia ellenállás kimagasló vezérét, sem azt a világhírű francia történészt, akiket a Gestapo addig kínozta, míg el nem árulták titkaikat. A gyávaság és hősiesség fogalmai alkalmazhatatlanok, amikor teljesen vagy majdnem teljesen kiszolgáltatottakról van szó. A külföldi emigráció tagjai mindent tudtak, amit tudni lehetett a kollektivizáció folyamán mesterségesen előidézett ukrán éhínség több mint ötmillió áldozatáról, a harmincas évek kirakatpereiről és a gulágról. Életükért rettegtek, és ezért hallgattak. Aki gyávának tartja őket, vagy viselkedésüket számon kéri tőlük, annak ajánlatos lenne meggondolni, hogy az erkölcsi bírálat nem mindig helyénvaló. Ha ezt nem értjük, akkor még azt sem tudjuk értékelni, hol illetékes az erkölcsi bírálat.

Kis János és Bernard Williams jó társaságban találják magukat, amikor a bűntudatnak vagy lelkiismeret-furdalásnak fontos helyet biztosítanak az erkölcsi meggondolásban. Spinozával (és – nem akarom eltitkolni – velem) együtt ugyancsak jó társaságban vannak azok, akik erről kevésbé vannak meggyőződve. Akárhova tartozunk is ebben a vitában, említésre méltó, hogy a politikai életben a szégyenérzet nagyon is fontos szerepet játszik. Az is megtörténhet, hogy olyan racionális meggondolás sugallja a po-

litikusnak, hogy tettét eltitkolja, amely minden büntudattól és szégyenérzettől mentes. Nixon és Clinton jobbnak találta eltitkolni, mint nyíltan vállalni, amit tett. Nem eléggé értékelték Dávid és Bethsabé⁵ történetének tanulságát: a tévelygések elpalástolása könnyen súlyos törvénysértéshez vezet. Az elpalástolásnak sokkal súlyosabb következményei vannak, mint annak, amit el akarunk titkolni. Aki ezt a Bibliából nem tanulta meg, annak alkalmá volt Freudtól megtanulni. A tévelygést még azok is megbocsátják, akik rosszallják, a törvénysértésen viszont azok sem tudják túltenni magukat, akik a tévelygést bagatellnek tartják.

Medgyessy Péter, volt magyar miniszterelnök, a pártállami rendszernek szolgált kémelhárító tiszti múltját akarta eltitkolni. Lionel Jospin, volt francia miniszterelnök, fiatalkori trockista múltját akarta eltitkolni. Titkolozási szándékuk mégis összemérhetetlen. Medgyessy indokoltan szégyellhette, hogy így szolgálta a pártállam rendszerét. A választóknak joguk volt erről tudni, mielőtt voksoltak. Jospinnek azonban nem volt szégyellnivalója. Fiatalkori trockizmusát talán azért próbálta elpalástolni, mert nem akarta a reformkommunisták szavazatait elveszteni.⁶ Jogunk van eltitkolni azt, amit szégyellünk, akár indokolt a szégyenérzet, akár nem. Az állampolgár nem veszi el a jogot a titokra, mert politikusként lép fel. Mikor és hogyan veszi el ezt a jogot? Az erkölcsi bíráló itt igenis helyénvaló.

Kis János említi a demokratikus pártpolitika alapvető problémáját. (Saját szavaimat fogom használni a probléma leírásában.) A tradicionális demokráciákban a választók két párt egyikére voksolnak. Mindkét párt lehet több más csoportosulás vagy érdekközösség koalíciója. Politikai programjuktól függetlenül mindegyik arra számíthat, hogy a választók negyven százalékának szavazatát megnyeri. Ők egy bizonyos párt tradicionális választói. A választási harc célja a szavazatok további, több mint tíz százalékának a megnyerése. Ők egy bizonyos párt bizonytalan választói. A pártok, illetve a pártvezetők sok mindent hajlandók azért megtenni, hogy a bizonytalan választók szavazatait megnyerjék. (Jospin például, mint említettem, valószínűleg azért akarta politikai múltját eltitkolni, mert attól félt, hogy elveszti a kommunista szavazatok nagy részét a választás második fordulójában.) Nem tudom és nem is érdekel, hogy Bush és Gore őszinték voltak-e, amikor újjászületett (*born again*) kereszténynek vallották magukat. Tény azonban, hogy az amerikai választók harminc százaléka újjászületett kereszténynek vallja magát. Nem tudom, magánemberként hogyan vélekedik Clinton a halálbüntetésről. Tény azonban, hogy az arkansasi választók többsége helyesli a halálbüntetést. Amikor még Arkansas államának kormányzója volt, Clinton felfüggesztette az első elnökválasztási kampányát, hogy hazatérjen, és elutasítsa egy gyengeelméjű halálraítélt kegyelmi kérvényét.

Erkölcsei szempontból talán hajlandók vagyunk pálcát törni Bush, Clinton és Gore fölött. Talán legjobb válaszuk erre, hogy az őszinteség olyan luxus cikk, amelyet nem engedhetnek meg maguknak. Törvényellenes tettekkel nem vádolhatják őket, de a választás megnyerése érdekében kénytelenek mást mondani, mint amit gondolnak. Ha nem lennének hajlandók a politikai célok elérése érdekében hazudni, akkor választási kampányuk reménytelen lenne. Eddig a pizkos kezek fogalmát öngazolás-ként értettem. Most azonban szeretném összehasonlítani azzal, amit „tiszta kezeknek” nevezhetnénk, és amit más helyütt szektarianizmusnak neveztem.

Tegyük fel, hogy egy politikus tiszta akar maradni, és nem hajlandó belemenni azokba az elvtelen megalkuvásokba, melyekre szükség lenne, hogy a bizonytalan választók szavazatát megnyerje. Pártja eddig „egyházként” működött, mely politikai

szempontból a „jámborokat” és a „tévelygőket” egyaránt magába fogadta. Ezentúl pártjából „szekta” lesz, amely tisztaságát a másképp gondolkodók eltávolításának köszönheti. Max Weber megkülönböztette vallási kontextusban az egyház és a szekta fogalmát. Ha eltekintünk attól, hogy a vallási szekták maradandóbbak, mint a politikai szekták, akkor a megkülönböztetés politikai kontextusban is érvényes. Íme Max Weber megkülönböztetése: *„Szociológiai értelemben a »szekta« nem »kis« vallási közösség, és nem olyan vallási közösség, amely levált valamely másíkról, s az utóbbi ennél fogva »nem ismeri el« vagy üldözi, és eretneknek tartja: a baptisták – szociológiai értelemben ők alkotják az egyik legtipikusabb »szektát« – a földkerekség egyik legnagyobb protestáns felekezetének tagjai. A szekta inkább olyan közösség, amely értelme és lényege szerint mindenképpen kénytelen lemondani az egyetemességről, és csakis a tagok teljesen szabad egyesülésén alapulhat. Mivel a szekta arisztokratikus képződmény: a vallási szempontból teljesen alkalmasnak minősülőök egyesülete – és nem is akar más lenni –, ezért az egyháztól eltérően nem kegyelemosztó intézmény, amely fényét ki akarja terjeszteni az igazakra és a hamisakra, s éppen a bűnösökre akarja a leginkább az isteni parancs nevelő hatását kiterjeszteni. A szekta eszménye az »ecclesia pura« (innen van a »puritán« elnevezés), a szentek látható közössége, akiknek köréből eltávolítják a neveletlen, megtévedt bárányokat, hogy ne bántásák Isten szemét.”* (GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM 2/4. 57–58.) A szektából néha egyház is fejlődhet. De nincs olyan politikai szekta, amely demokráta jogállamokban egy választást meg tudna nyerni.⁷

Ahhoz, hogy demokratikus választás folyamán egy párt a bizonytalan választók több mint tíz százalékának szavazatát megnyerje, a kisebb alakulatokkal érdekközösséget kell teremteni. A párt vezetőjének mint magánembernek lehet akármilyen véleménye vagy meggyőződése – de nyilvánosan nem fogja hangoztatni azt, ami megnehezíti a bizonytalan szavazatok megnyerését. Keresztül kell hazudnia magát nemcsak a legközelebbi választásig, hanem pártja érdekében még az utána következő választásig is. Két lehetősége van. Vagy ragaszkodik a szektarianizmushoz – a tiszta kezekhez –, vagy a választás megnyerése érdekében befogadja pártjába a másképp gondolkodókat is. Az utóbbi esetben pártja egyházként és nem szektaként fog működni.

Régebben a fejedelem diplomaták seregét foglalkoztatta azzal, hogyan lehet birodalma érdekében egy nemzetközi szerződést értelmezni. Manapság a pártvezető ügyvédek seregét foglalkoztatja azzal, hogyan lehet a bizonytalan választók több mint tíz százalékát a fennálló törvények határára belül megvesztegetni. A megvesztegetés célja a bizonytalan választók szavazatának megnyerése. Kis János a populizmust tartja a liberális demokrácia legfontosabb veszélyének: *„Populista demokráciában a politikai intézmények nem a kormány és az ellenzék közti küzdelem által működnek, hanem valami össznemzetinek beállított mozgalom közvetítésével, melynek élén egyszemélyi vezér áll; a gazdaság és szociálpolitika nem bonyolult társadalmi interakciók sokasága számára alkot szabályokat, hanem erőforrásokat von el és osztogat szét.”* (299.) Ez a veszély alábecsülhetetlen. Ha sikerül egy össznemzeti mozgalomnak egyszemélyi vezetés alatt a társadalmi rendszert így megváltoztatnia, akkor a demokráta jogállam átvedlik banánköztársasággá. Szerencsénkre a tradicionális demokráciákban még nem tartunk itt. A tradicionális választók megóvnak ettől a fejleménytől.

A tradicionális demokráciákban nemcsak egy, hanem két párt hajlandó a bizonytalan választókat megvesztegetni. Mindkettőnek célja a bizonytalan választók többségének megnyerése. Mindkettő érdeke a másképp gondolkodók befogadása. Bevált módszer erre az ellenpárt korábbi politikájának részleges elfogadása. Elvtelen politikával ki lehet fogni a szelet az ellenpárt vitorlájából. Például a korábbi választási kampány-

ban az ellenpárt konzervatív gazdasági politikát javasolt; az ilyen politika részleges elfogadása meggyőzőnek fog hatni az ellenpárt sok hajdani választója számára. Megtörténhet tehát, hogy egy párt a bizonytalan szavazatok elnyerése érdekében némi késéssel ugyan, de mégis részben megvalósítja az ellenpárt politikáját. Nagyon is csökken ezáltal annak esélye, hogy a demokrata jogállam banánköztársasággá fajul. Más előnye is van az elvtelen politikának. Megóv attól, hogy szélsőséges ideológia szolgálatában elveinket másokra próbáljuk rákényszeríteni.

*

Kis János megjegyzései a tragikus dilemmákról és a piszkos kezekről tanulságosak, még akkor is, ha tévesek. Észrevételei a kiszolgáltatottak két válfajának megkülönböztetésére serkentettek. A kiszolgáltatott megértést és nem szájalmat, érzelgősséget vagy szentimentalizmust érdemel. A holokausztipar önérdékű művelői szájalmat és félelmet igyekeznek közönségükben gerjeszteni. A filozófustól azonban, mint Spinoza és Nietzsche utódjától, éppen a szájalom elítélését sürgetjük.⁸ Mert a szájalom minden formája megalázó. Összeférhetetlen azzal a tisztelettel, amellyel más embereknek tartozunk. Aki más szájalommal illet, az saját helyzetét kiváltságosnak tartja. Mint felsőbbrendű lény, asztalának morzsáit alamizsnaként a szerencsétlennek odadobja. Ővele persze nem történhet meg, hogy szájalommal illetik. Ezért kínos annak, aki egyszer teljesen kiszolgáltatott volt, ha vitatársa szájalomát hangoztatja. Tudja, hogy az érzelgősség és szentimentalizmus a megértést akadályozza. Ezért a beszélgetés folytatása helyett inkább elnémul.

Ezzel szemben a megértés részvétet és együttérzést tesz lehetővé; ugyanakkor ezeknek helyet is biztosít. Az együttérés alapja, hogy velem is megtörténhet, ami a másikkal megtörtént. A szájalom és az együttérés éles megkülönböztetése előfeltétele a vallásmentes erkölcsnek, és ehhez ragaszkodnunk kell, még akkor is, ha a két fogalom nincs a köznyelvben ilyen élesen megkülönböztetve. Az új szájalmat érez a koldussal szemben, amikor alamizsnát ad; ilyen szájalmat a koldus az úrral szemben nem érezhet. Együttérek a barátommal, akit személyes tragédia ért; ilyen tragédia bármikor érhet engem is, és akkor elvárom az ő részvétét vagy együttérését. Amikor demokratikus jogállamok politikájáról beszélünk, választanunk kell. A *pietas*, jámborság, szájalom fogalmai a vallásban otthonosak. Ha ilyen fogalmakat használunk, akkor szükségtelen a megértésre célozni. Amit nem értünk, annak megértését magasabb hatalomra vagy istenre bízhatjuk. Beszélhetünk a lélekről és a sorsról, a bűnről és az egyes embernek rendelt tettről.⁹ Mindez azonban üres fecsegéssé válik, ha ugyanakkor tagadjuk a valláson alapuló erkölcsi világrendet. Miután mint gondolkodók az ilyen világrend létezését elvetjük, kötelességünk a vallásmentes erkölcsi fogalmakat használni. Aki már nem bízza a megértést magasabb hatalomra, annak kezében a jámborság, a szájalom és félelem érzelgősséggé válik.

A szájalom és félelem keltését célzó holokausztirodalom bizonyíték arra, hogy még megértés hiányában is lehet szájalmat érezni a kiszolgáltatottak iránt. Elnézést kérek, hogy itt azokra emlékeztetek, akik még szájalmat sem éreznek. Kétségtelen, hogy a holokauszttagadó tábor többségét rosszakarat vagy gonoszság ösztönzi. A tagadók elenyésző kisebbsége azonban azokból verődött össze, akik képtelenek felfogni, hogy ilyesmi megtörténhetett: embertárral és gyermekkel civilizált ember így nem bánhat. Balgaságuk ellenére inkább tiszteltem őket, mint azt, aki a megértést szájalommal akarja helyettesíteni. Felfogása az emberi méltóságról megkívánja a balga embertől,

hogy tagadja annak létezését, amit összeférhetetlennek tart felfogásával. Idegenkedem azonban attól, aki erkölcsi alapon számon kéri a majdnem teljesen vagy teljesen kiszolgáltatottól, hogy miért nem viselkedett demokrata jogállamban élő kritikusa elvárása szerint.

Amióta a politikai gonosztevők a vallásban és az istenen alapult erkölcsi világban igyekeznek tetteiknek igazolást találni, a vallásmentes politikai gondolkodó kötelessége szótárából a vallásban otthonos fogalmakat kirekeszteni. Az első világháború előtt Lukács még ártalmatlanul utalhatott lélekre, sorsra, bűnre és főleg a „neki rendelt” tetre. Akkor ezek a szavak még szekularizált értelmükben voltak közforgalomban. Lukács még nyugodt lelkiismerettel harmadik személyben átírhatta Judith fohászzkodását Istenhez. Az átírás még elegendő távolságot teremtett saját vallástalansága és Judith hite között. A szekularizált értelemben vett erkölcsi kulcsfogalmak használata akkor még ártatlan volt. Az individuális politikai terrorizmus megújulása és rendszeres gyakorlása óta, a második világháború után, de legkésőbb az 1990-es évek kezdete óta ilyen szavak használata már egyáltalán nem ártatlan.

Amióta a tetteket kivitelező és a kezüket irányító szektáriánusok az úgynevezett neki rendelt sorsként akarják szörnyűségeiket igazolni és a hitben gyökerező erkölcsi fogalmakkal alátámasztani, azóta szekularizált erkölcsi fogalmakat nem használhatunk. Az isten vagy vallás nevében elkövetett rémtettet vagy örület, vagy gonoszság következményeképpen kell megértenünk. Enyhítő körülményeket elismerhetünk a színházban és az erkölcsfilozófiai szemináriumban, de nem az életben, a történelemben vagy a politikában. Még a gonosztevőt is megérthetjük – sőt, meg kell értenünk –, de ez nem szolgálhat tettének igazolására. Feladatunk mind a gonosztevő, mind a teljesen vagy majdnem teljesen kiszolgáltatott megértése. Megértés hiányában a gonosztevő elítélése üres gondatlanság, és az együttérzés a kiszolgáltatottal vak érzelgősség. Mind az elítélésnek, mind az együttérzésnek magas az ára. Megértés az ára.

Félreértés elkerülése végett hangsúlyozom, hogy nem a felvilágosodás utódaiként kell követelnünk vallásmentes erkölcsi fogalmakat. Itt nem az *Écrasez l'infâme!*-ről beszélünk. Inkább arról van szó, hogy a vallással összefonódott erkölcsi megfontolások a megértést teszik lehetetlenné. Mindenekelőtt kibúvót engedünk a gonosztevő terroristának és az őt irányító szektariánusnak: ők az egyik világvallás nevében cselekszenek, mi egy másik világvallás nevében elítéljük őket. Ítéletünk azonban lepereg róluk, miután egyikünk sem tudja (talán nem is akarja) bizonyítani, hogy vallása igazságosabb, mint a másiké. Ami fontosabb: érvelésünk körülményesnek fog tűnni, amikor bizonyítani igyekszünk, hogy ő egyedül és szabadon választotta vallási meggyőződését; tehát a szörnyetteiért nem vallása, hanem ő az egyetlen felelős. Ameddig saját erkölcsi fogalmaink a vallásban gyökereznek, nem érvelhetünk egy vallásmentes erkölcs nevében. Másodsorban, szánalommal válik az együttérzés, ha a vallásban gyökerező erkölcsi fogalmakkal megközelítjük a kiszolgáltatottat. A jámbor embertársa sorsát siratja, tehetetlen áldozatként kezeli, aki jótékonytságot érdemel. Megértésre a jámbor ember nem is törekszik, hiszen ezt már nagyon is régen magasabb hatalomra bízta. Érzelgősségének árát megfizetni nem akarja. Megértésre kellene törekednie: ez volna az ára. Inkább a szentimentalizmus aprópénzével akarja aggodalmait elhallgattatni. A kiszolgáltatott, akit nem anyagi érdek ösztönöz, ezt elutasítja. Ember (hívőknek hozzászám: és isten) óvja meg a kiszolgáltatottat a szentimentalizmustól!

Nem vitatom a vallás (vagy vallástalanság) helyét az életben. Ez azonban a privátszférához tartozik. Újjászületett keresztény politikusaink egyenesen Jézustól vélnek ta-

nácsokat kapni. Tőlük függ azonban, hogy ezeket a tanácsokat hogyan értik, és az ügyvédek seregétől függ, hogy ezeket a tanácsokat hogyan értelmezik. Akárhogyan értik és értelmezik is őket, tetteikért elsősorban politikusaink felelősek. Ugyancsak felelős tetteért, aki a vértanúság palástjával akarja rémtettét elfedni, akár örültnek, akár gonosztevőnek nyilvánítjuk, akár pizskos, akár tiszta kezűnek gondolja saját magát, akár egyetértünk önértelmezésében, akár nem. Napjainkban a vallás és az egyház nem veszélyes. A szektarianizmus azonban veszélyes mind vallási formájában, mind politikai megnyilvánulásában.

Ha most azt kérdezik tőlem, hogy erkölcsileg el tudunk-e mindent fogadni, amit értelmileg indokoltnak találunk, akkor Kanttal együtt igennel válaszolnék. Aki Kis Jánossal és sok vezető filozófiai kortársával egyetért a tragikus dilemmák és a pizskos kezek problémáival kapcsolatban, az inkább nemmel válaszolna. Esetenként persze Kant másképpen döntene, mint mai követői. (Például, ha egy fegyveres örült vagy gonosztevő ellenségét nálam keresné, akkor Kanttal ellentétben készségesen hazudnék, hogy megoltalmaztam a menekültöt.) A politikus sok mindent (erkölcsileg) elfogad, amit indokoltnak talál. Truman kétszer is indokoltnak találta az atombomba használatát; Churchill indokoltnak találta Drezda szőnyegbombázását. Ugyanakkor ezt erkölcsileg is elfogadták.¹⁰ Nem tudom, hogy döntésük okozott-e nekik álmatlan éjszakákat; biztos azonban, hogy önértelmezésük alapján nem fogom megváltoztatni a véleményemet róluk.

Megjegyzéseim a tragikus dilemmákról és a pizskos kezekről Kis János könyvének csak egy részére vonatkoznak. Ellenzésem alapja az egyetértés a többi résszel. Kétkedő és vitakész olvasót kívánok Kis János könyvének – alapos tanulmányozás után meggyőzőnek fogja tartani. Ez a legnagyobb dicséret, mely egy filozófiai könyvről elmondható.

Jegyzetek

1. Judith fohászzkodása Istenhez a JUDITH harmadik felvonásában található: *„wenn du zwischen mich und meine Tat eine Sünde stellst: wer bin ich, daß ich mit dir darüber hadern, daß ich mich dir entziehen sollte!”* Lukács ezt a szöveget A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉ-ben (Budapest: Franklin Társulat, 1911, 360. o.) még pontosan idézte. A TAKTIKA ÉS ETIKA (Budapest, 1919) utolsó mondatában azonban Lukács átírta a szöveget, mintha Hebbel ezt írta volna: *„Und wenn Gott zwischen mich und die mir aufgelegte Tat die Sünde gesetzt hätte – wer bin, daß ich mich dieser entziehen könnte.”* (Vö. GEORG LUKÁCS WERKE, FRÜHSCHRIFTEN II. Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1968, 53.) Hebbel *„utólérhetetlen szépségű sorait”* – így ítélte Lukács ezekről a sorokról – Kis János a TAKTIKA ÉS ETIKA-ból idézi.

Az önmaga által átírt szöveget becsülte ilyen nagyra Lukács.

2. Robert Jay Lifton könyve, a THE NAZI DOCTORS: MEDICAL KILLING AND THE PSYCHOLOGY OF GENOCIDE (Basic Books, 1986, második kiadás, 2000) jól tájékoztat a náci orvosok szellemi világáról.

3. 2004. szeptember 3-án a sebáni orosz iskolában a kaukázusi terroristák állítólag azt ajánlották néhány anyának, hogy egyik gyermekükkel kiszabadulhatnak, ha a másikat a terroristák kezében hagyják. Mit tanácsolhattunk volna ezeknek az anyáknak? Valószínűleg azt mondhattuk volna, hogy tegyék azt, ami az adott körülmények között a leghelyesebbnek látszik. Senki nem fogja tőlük tettüket számon kérni, és akármilyen eredménnyel végződik

megpróbáltatásuk, minden későbbi lelkifurdalást vagy önmarcangolást alaptalannak fogunk tekinteni.

4. Lukács ezt már 1908-ban nagyon jól tudta. Lásd A LÉLEK ÉS A FORMÁK utolsó fejezetét, A TRAGÉDIA METAFIZIKÁJÁ-nak első bekezdését.

5. II SÁMUEL 11: 2–27.

6. Nem azért vesztette el 2002-ben a francia államelnöki választást, mert a választók tudtak erről. A választás elvesztése a francia baloldali szektarianizmusának tudható be. A választók elégedetlenek voltak a szocialista miniszterelnök, Jospin politikájával. A választás első fordulójában a baloldalon, a szocialistákon, kommunistákon és kisebb pártokon kívül három kis trockista pártnak három különböző jelöltje volt. A jobboldalon Jacques Chirac és a szélsőjobboldalon Jean-Marie Le Pen voltak a jelöltek. A baloldal szétmorzsolódása következtében Chirac és Le Pen lettek az első forduló győztesei. A második fordulóban a baloldali kénytelen volt a jobboldali ellenpárt jelöltjére, Chiracra voksolni. Másképpen nem tudták

volna megakadályozni Le Pen államelnökké választását. A választás után Jospin visszavonult a politikai életből.

7. Már Friedrich Engels is foglalkozott azzal a kérdéssel, miért nincs életképes szocialista párt az Egyesült Államokban. Ha több mint egy évszázaddal Engels halála után erre a kérdésre választ keresünk, akkor elsősorban az amerikai szocialista pártok szektarianizmusára kellene utalni.

8. Vö. Avishai Margalit: THE DECENT SOCIETY. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.)

9. Ilyen fogalmak persze nélkülözhetetlenek a teodíceában vagy eszkatológiában. Tisztelem Tengelyi László munkáját e tárgykörről A BŰN MINT SORSESEMÉNY című könyvében, még akkor is, ha gondolatvilága távol áll tőlem.

10. Választásuk vitatható, és legalább Truman esetében egy erkölcsfilozófus vitatta is. Vö. G. E. M. Anscombe: MR TRUMAN'S DEGREE, COLLECTED PHILOSOPHICAL PAPERS Vol III. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.) 62–71.

Kis János

SOPHIE-TÓL BLAIRIG

Válasz Laurent Sternnek

Filozófiai szerző számára nincs nagyobb öröm, mint ha vitatják a művét. A vita kooperatív játék; minden résztvevő a maga módján járul hozzá az igazság soha véget nem érő kutatásához. A bíráló azzal, hogy ellenvetéseket tesz, a szerző azzal, hogy megvédi állításait. Laurent Stern már megtette a magáét, köszönet érte. Most rajtam a sor.

Stern írásának középpontjában A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA című könyvem egyik példázata áll. A William Styron regényéből kölcsönzött – és számos más filozófus által is elemzett – történet így szól:

Sophie választ. Sophie-t két gyerekével Auschwitzba deportálják. Az érkezőket egy SS-egyenruhás orvos osztja kétfelé: bal oldalra állítja azokat, akiknek az útja egyenest a gázkamrába vezet, jobb oldalra azokat, akiket munkára foghatónak ítél. A gyerekek kivétel nélkül a bal oldali csoportba kerülnek. Amikor sorra kerül, Sophie kapkodva azt mondja: „Nem vagyunk zsidók. Buzgó katolikus vagyok.” „Akkor választhatsz. Ha megmondod, melyik gyerek menjen a többivel, a másikat megtarthatod.”